

مجموعه های بازار کرمان

مجموعه های بازار کرمان

فریبا کرمانی

عضو هیات علمی پژوهشکده ابنیه و بافتها

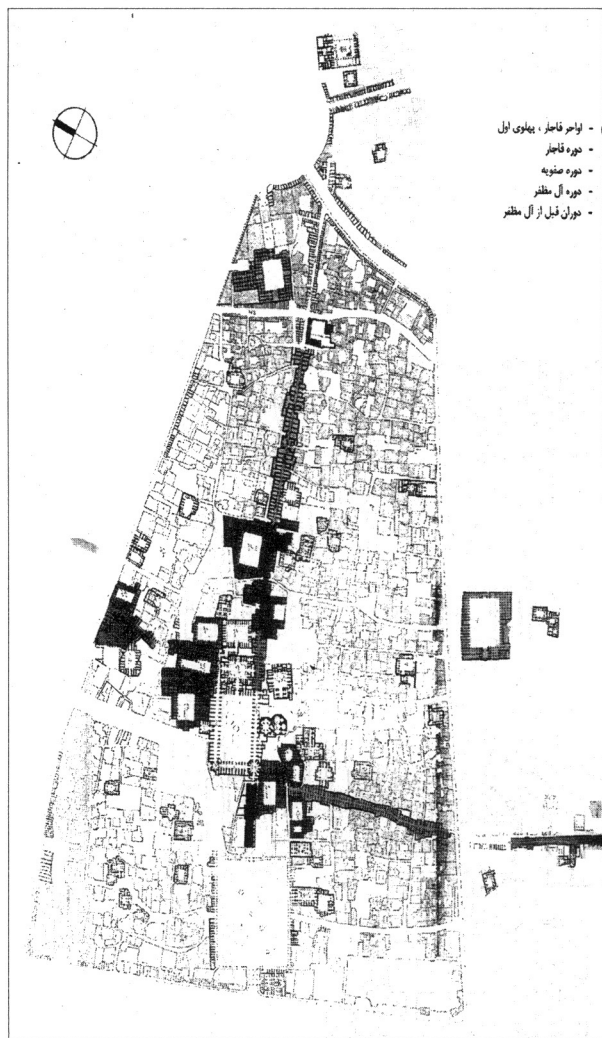
پیشگفتار

مجموعه سازی یکی از ویژگیهای معماری و شهرسازی شهرهای پیرامون کویر بوده، احداث مجموعه ها سبب تامین آسایش عمومی و تسهیل سرویسهای شهری و بالاخره صرفه جویی در مخارج ایجاد بنا و امنیت اقتصادی می شده است. از آنجایی که پدید آوردن چنین ساختمانهایی محتاج بودجه و فرصت کافی است، طبعاً ساختن اینگونه مجموعه ها تنها در دوران امنیت و دوره طولانی یک حکومت امکان پذیر می شده. در شهری مثل کرمان که به گفته فرد ریچاردز ((غیر از شهر تبریز که در مرز شمال واقع شده بر هیچ شهری در این کشور به اندازه شهر کرمان از منجیق فلک سنگ فتنه نباریده است)) (۱) وجود چنین آثاری حکایت از غنیمت دانستن دوران امنیت دارد.

در طول تاریخ مجموعه هایی که فرمانرویان مقتدر در کرمان بنا نمودند عبارتند از: قلعه اردشیر مربوط به عهد ساسانی، مجموعه ای که شامل قلعه کوه، خندق، عمارت بارو، دروازه خبیص، قلعه نو، بعضی از قلعه کهن و گنبد گبری میان باغهای شاهبجان که آن را ابوعلی محمد بن الیاس در سالهای ۳۲۲ ه. ق. (۹۳۳ م) تا ۳۵۶ ه. ق. (۹۶۶ م) بنا نمود، در زمان سلجوقیان (۴۳ ه. ق. ۱۰۴۱ م تا ۵۸۴ ه. ق. ۱۱۸۸ م) مجموعه ای شامل مسجد، مدرسه، خانقاه، بیمارستان و گرمابه بنا شد که از این مجموعه تنها مسجد بزرگ آن معروف به مسجد ملک باقی مانده است، مجموعه آثار زمان قراختائیان، خصوصاً ترکان خاتون (جلوس ۶۵۶ ه. ق. - ۱۲۵۸ م) یکی از بزرگترین مجموعه هایی بوده که متاسفانه تمام آن از بین رفته و فقط سردر بزرگ مدرسه و مقبره آنها باقی است و به نام قبه سبز معروف است، مجموعه

دیگر منسوب به امیر مظفر شامل مسجد بزرگ جامع (۷۵۰ ه. ق. - ۱۳۴۹ م) و دارالسیاده است (۲)، مجموعه های گنجعلی خان، ابراهیم خان، وکیل و حاج آقا علی در بازار کرمان که از آنها سخن خواهیم گفت.

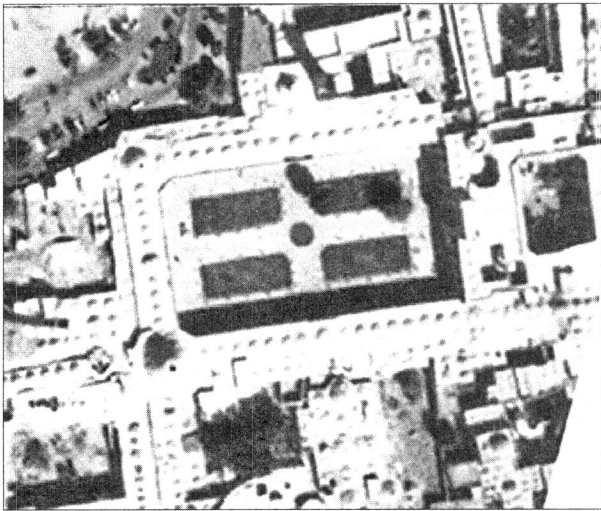
از آنجاییکه شهر کرمان در حکم نقطه اتصال میان بنادر دریای عمان و شهرهای شمالی و غربی کویرهای جنوب شرقی ایران محسوب می شود، نقش اقتصادی آن بسیار مهم است و بازار آن که سابقه ای چند هزار ساله دارد، یک نهاد پایا و مداوم است که همواره در طی بازسازیها و گسترش شهر در ارتباط با محلات، اهمیت و مرکزیت خود را حفظ کرده است. مجموعه های کرمان از دوره صفویه به بعد همگی در ارتباط با بازار ایجاد گردیدند و در واقع بازار بخش مهمی در تمامی این مجموعه ها است. این ویژگی باعث منحصربفرد بودن بازار کرمان نیز گردیده است.

بازار کرمان و مجموعه های آن و دوره های مختلف ایجاد آن (۳)

مجموعه گنجعلی خان

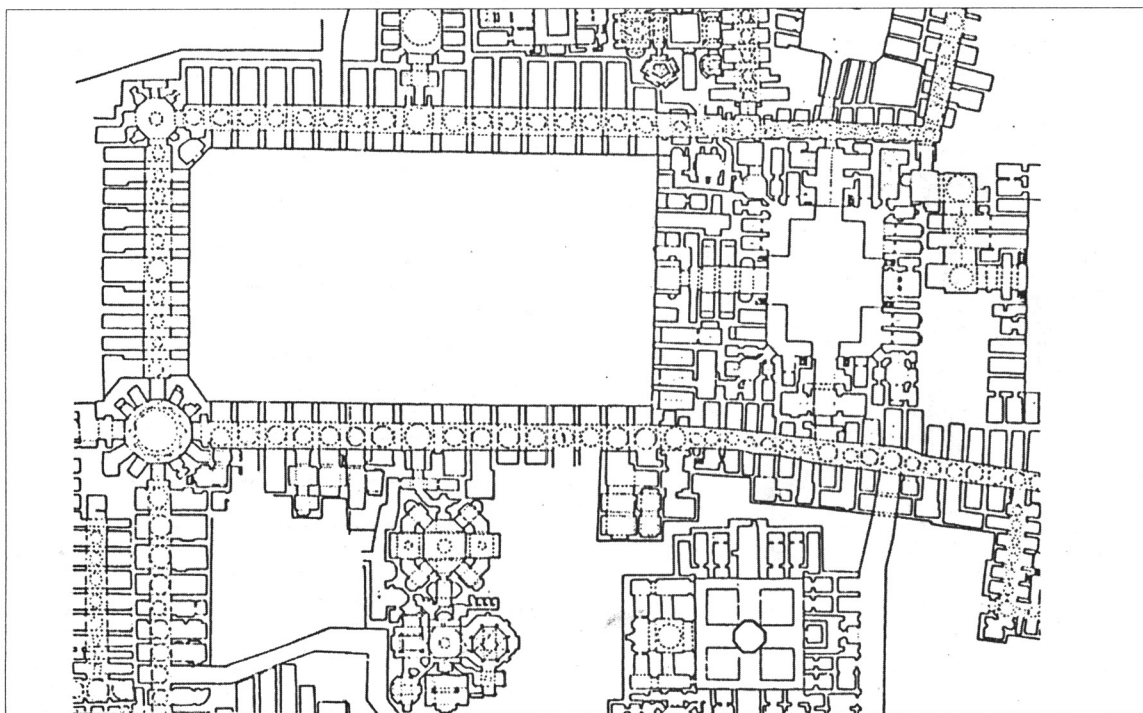
مسجد یا نماز خانه گنجعلی خان در شرق میدان و در جوار مدرسه قرار گرفته است. مساحت آن ۲۷ متر مربع میباشد و موزه ای کوچک از تزئینات معماری اسلامی دوره صفویه نظیر گچبری، کاشیکاری، خطاطی، مقرنس کاری، کاربندی، حجاری و نقاشیهای زیبا است. علاوه بر این مسجد، مساجد دیگری هم در مجموعه وجود داشته که یکی از آنها در چهارسوق مسگری می باشد. حمام گنجعلی خان یکی از شاهکارهای معماری شرق است. در این حمام همه فضاها به بلوری تراش خورده می مانند و همچون جواهری نفیس جلوه می کنند.

عکس هوایی از مجموعه گنجعلی خان، ۱۳۷۴ (۵)

مجموعه گنجعلی خان که یکی از شاهکارهای معماری ایران می باشد، نقطه عطف بازار کرمان محسوب می شود، در سالهای ۱۰۰۵ ه. ق تا ۱۰۲۹ ه. ق، زمان حکمرانی گنجعلی خان بر کرمان و طبق دستور شاه عباس بنا گردید. این مجموعه از بارزترین نمونه های معماری دوران صفویه می باشد که به سعی گنجعلی خان ساخته شد و به همت پسرش، علیمردان خان تکمیل گردید، مجموعه ای زیبا، نفیس و کامل است که اثر استاد سلطان محمد معمار یزدی می باشد. کل مجموعه گنجعلی خان وقف امام رضا (ع) و در تولیت آستان قدس رضوی است.

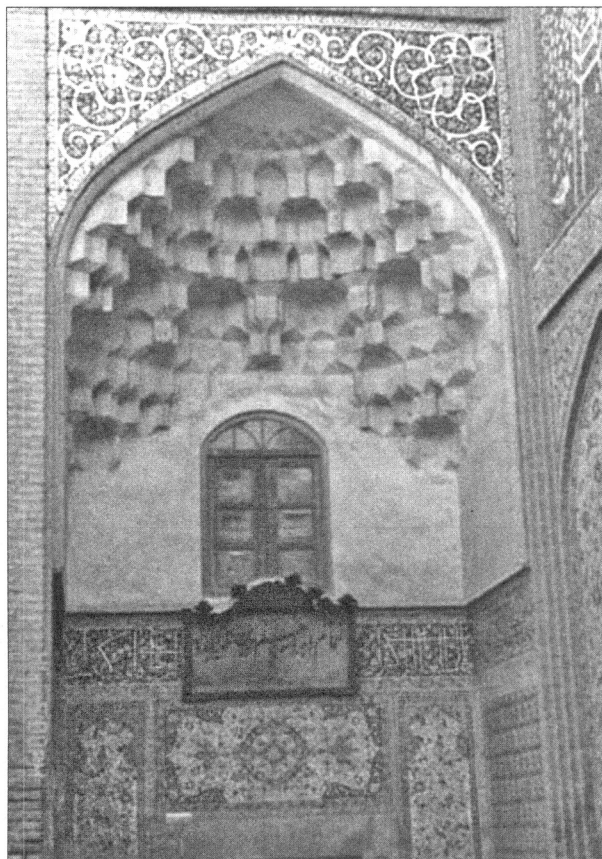
گنجعلی خان با انتخاب بخشی از بازار که در محل تقاطع راسته بازارهای جنوبی شمالی و شرقی غربی واقع است و خریدن بناها و آزاد کردن فضای پیرامون آن، این مجموعه گرانبه را پدید آورده است. بازار در اطراف میدان گنجعلی خان امتداد یافته و پیوند دهنده عملکردهای مختلف مجموعه، مدرسه (کاروانسرا)، مسجد، ضرابخانه، مسجد و آب انبار است. بنای چهارایوانی کاروانسرا (مدرسه) در سال ۱۰۰۷ ه. ق در شرق میدان در دو طبقه ساخته شده است. کتیبه های آن به خط استاد علیرضا عباسی، خطاط مشهور عصر صفویه نوشته شده است. سردر آن دارای مقرنسکاریهای بسیار نفیس بوده.

مجموعه گنجعلی خان: ۱- بازار ۲- میدان ۳- کاروانسرا ۴- بازار مسگرها ۵- حمام ۶- ضرابخانه ۷- آب انبار ۸- مسجد (۴)

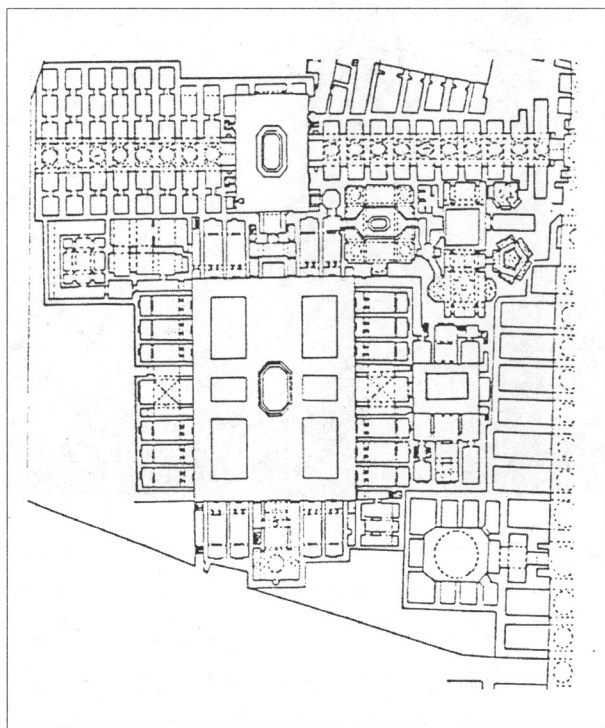
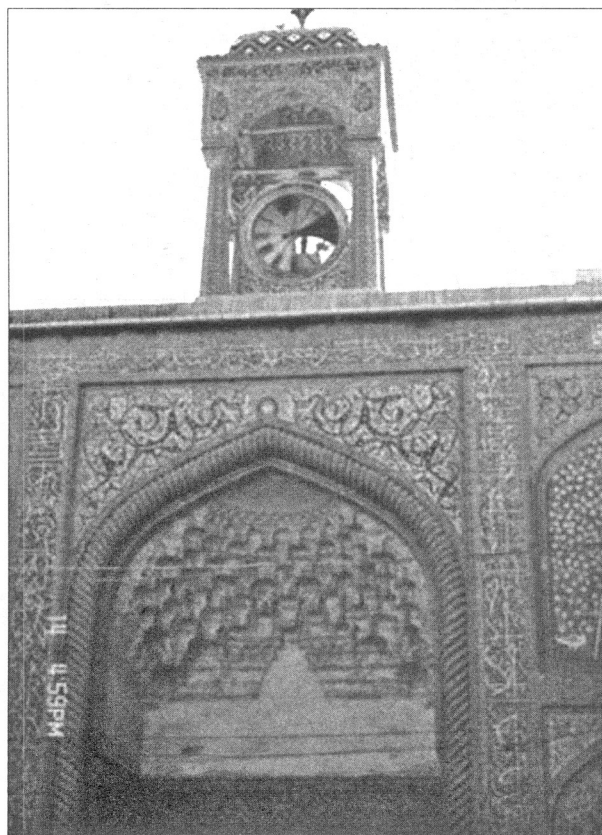
مجموعه ابراهیم خان

مجموعه ابراهیم خان توسط ابراهیم خان ظهیرالدوله داماد فتحعلی شاه بنا شد که در سالهای ۱۲۱۸ ه. ق. - ۱۸۰۳ م تا ۱۲۴۰ ه. ق. - ۱۸۲۴ م در کرمان حکومت داشت. (۶) این مجموعه در شمال مجموعه گنجعلی خان قرار دارد و شامل مدرسه بزرگ، قیصریه (بازار زرگری)، حمام، مدرسه، آب انبار و خانه است. بازار از نظر کالبدی با بازارهای دیگر کرمان متفاوت بوده و معماری بسیار منظم و دقیق با عرض زیاد و ارتفاع مناسب به آن زیبایی خاصی بخشیده است. در بخش میانی آن میدانچه مستطیل شکلی قرار دارد که جلو خان مدرسه و ورودیهای حمام و آب انبار مجموعه در آن طراحی شده اند. تزئینات مدرسه کاشی هفت رنگ، مقرنسکاری و گچبری است. این مدرسه دارای رفیعترین و زیباترین بادگیر شهر کرمان است.

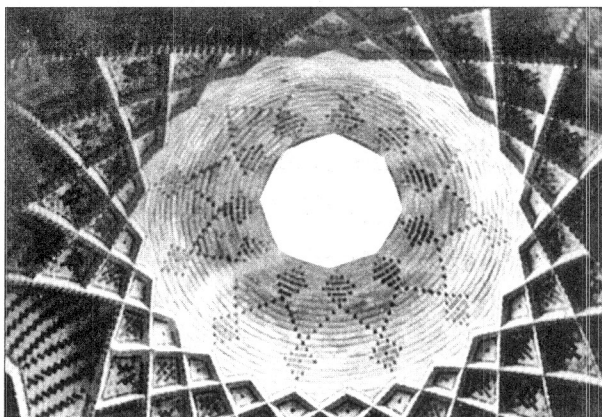
سر در حمام ابراهیم خان

سر در مدرسه ابراهیم خان

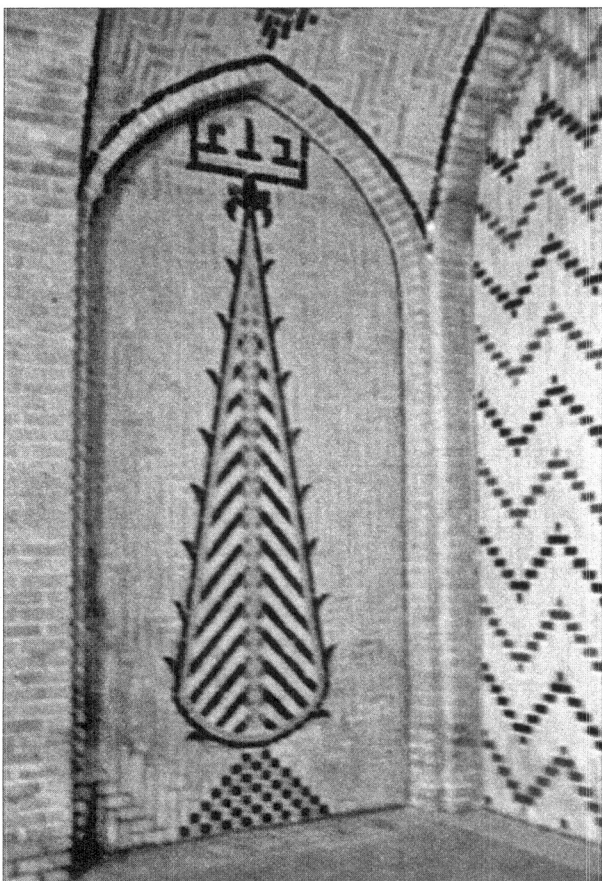

مجموعه ابراهیم خان:

- ۱- قیصریه
- ۲- مدرسه
- ۳- خانه مدرس
- ۴- حمام
- ۵- ورودی آب انبار
- (۴)

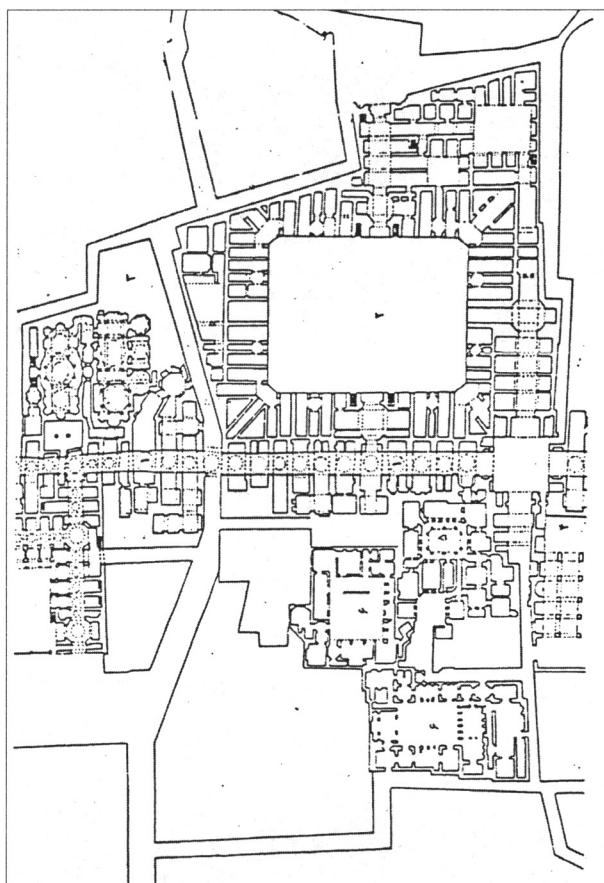
سقف و بخشی از تزئینات داخلی مسجد حاج آقا علی

بازار اجزاء مجموعه مذکور را تشکیل می دهند. حاج آقا علی معروف به زعیم الدوله بانی این مجموعه بوده که احداث آن در سال ۱۲۹۹ ه. ق پایان یافته است. (۵) آب انبار حاج آقا علی یکی از بزرگترین و معتبرترین آب انبارهای شهر کرمان محسوب می شود. مسجد حاج آقا علی به مسجد چهل ستون نیز شهرت دارد، دارای چهل ستون سنگی است و با الهام از مسجد وکیل شیراز بنا شده است. کاروانسرای حاج آقا علی در دو طبقه

مجموعه وکیل

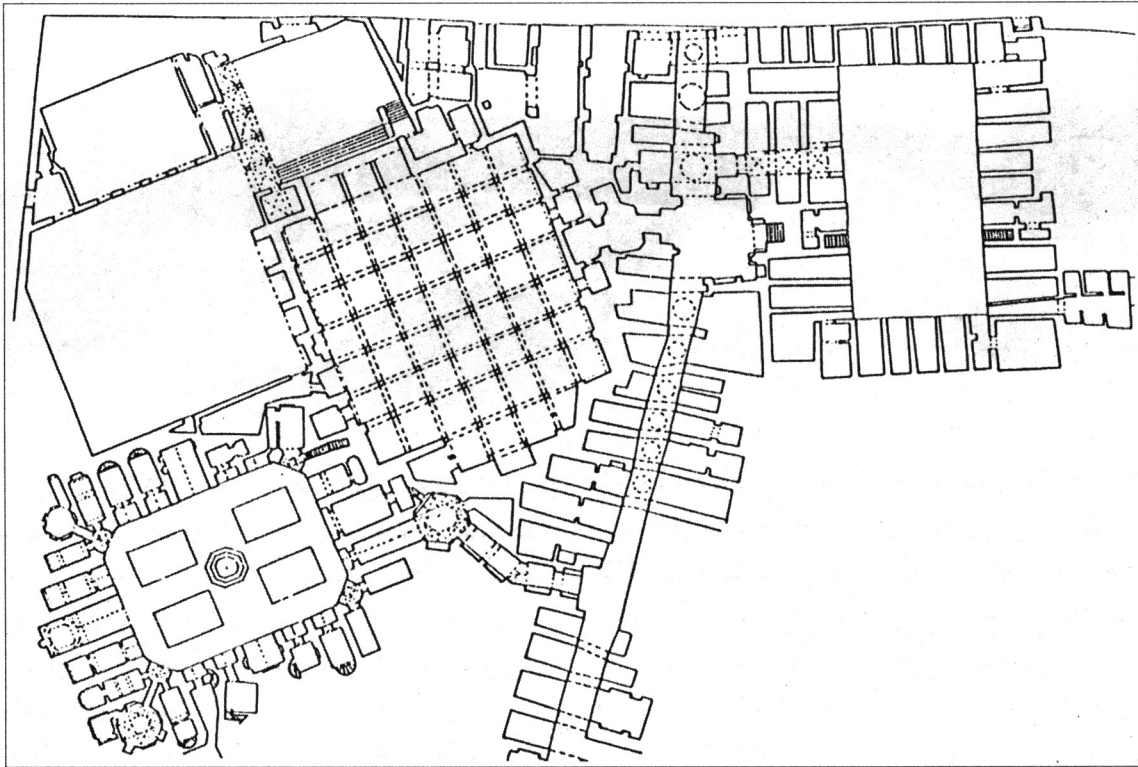
بانی این مجموعه محمد اسماعیل خان وکیل الملک بوده که از سال ۱۲۸۲ ه. ق حکومت کرمان را بر عهده داشته است. (۵) این مجموعه در شرق مجموعه گنجعلی خان و با فاصله کمی از آن در امتداد بازار بزرگ قرار دارد. این مجموعه شامل بازار، کاروانسرا، حمام و مسجد می باشد. حمام وکیل از حمامهای زیبای دوره قاجاریه شهر کرمان است و با فاصله کمی از حمامهای گنجعلی خان و ابراهیم خان قرار دارد. کاروانسرای وکیل یکی از ارکان اصلی و مهم مجموعه است و بنایی دو طبقه می باشد. از عناصر در خور توجه آن، بادگیر و برج ساعت است.

مجموعه وکیل
۱- بازار ۲- کاروانسرا ۳- حمام ۴- مسجد ۵- مدرسه حیاتی ۶- منزل مسکونی (۴)

مجموعه حاج آقا علی

مجموعه حاج آقا علی، نزدیک مجموعه ابراهیم خان و در امتداد بازار عزیز ایجاد گردیده است. احداث خیابان شریعتی ارتباط این مجموعه با بازار عزیز را قطع نموده و مجموعه در کنار خیابان قرار گرفته است. کاروانسرا، مسجد، آب انبار و

مجموعه حاج آقا علی:
 ۱- بازار ۲- مسجد ۳- کاروانسرا ۴- ورودی آب انبار انبار (۴)

شهر کرمان ایفا می نمود، در واقع این مجموعه نقطه عطف و قلب شهر بود و انتخاب محل قرارگیری آن نیز این موضوع را اثبات می نماید. میدان مرکزی آن که بیشترین فضا را اشغال کرده است، مرکز ثقل مجموعه بوده و فضای تقسیم اصلی مجموعه را نیز تشکیل می دهد و در محورهای اصلی چهار ضلع آن، مدرسه (کاروانسرا)، حمام، ضرابخانه و آب انبار قرار دارد.

کاروانسرا یا مدرسه در زمان خود مقر حکومتی حاکم وقت و مرکز اداری بازار کرمان بوده است و در واقع کلیه امور مهم اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در این مجموعه با عناصر خدماتی چون ضرابخانه، حمام و آب انبار انجام می گرفته است.

در مجموعه ابراهیم خان هرچند قیصریه محل فروش طلا و جواهر، گرانترین کالاهای بازار کرمان است، اما نقش مدرسه که در مجموعه بیشترین مساحت را دارد، درخشانتر است و آنچه که هویت این مجموعه را آشکار می سازد، نقش فرهنگی، آموزشی آن است. فضای تقسیم اصلی مجموعه، جلو خان ورودی مدرسه است. ورودی حمام و آب انبار نیز در همین فضا قرار دارد.

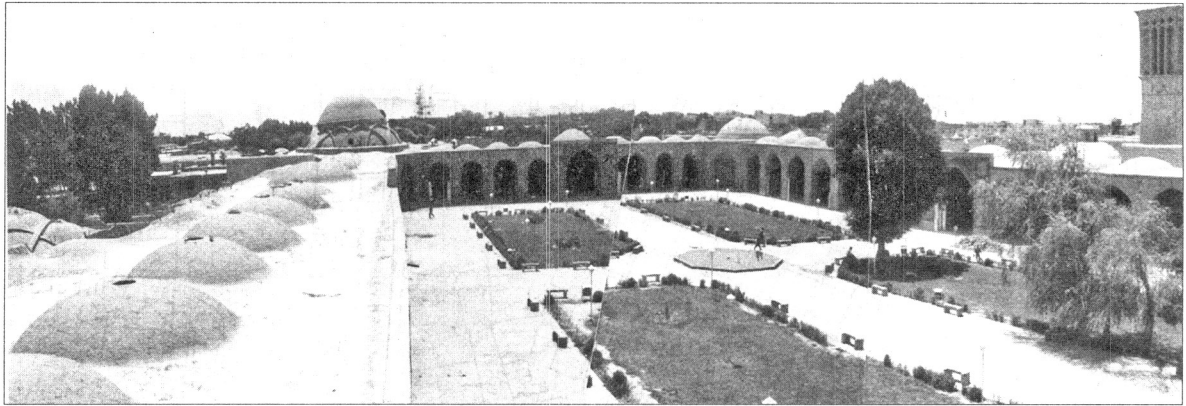
در مجموعه وکیل نقش راسته بازار و کاروانسرا اصلی تر است. این مجموعه اگر چه عنصری خدماتی و از جهت معماری با

احداث گردیده و نماهای آن با طرح هندسی و کاشی نوع معقلی پوشانده شده است. معمار مجموعه به منظور استفاده بهتر از زمین و یا نمایش هنر معماری خود، کاروانسرا را بر مخزن آب انبار ایجاد کرده است. سر در کاروانسرا ساده و طاق آن مقرنسکاری شده و با دالانی طولانی به محوطه کاروانسرا راه دارد.

تحلیل عملکرد مجموعه ها

چهار مجموعه مورد بحث که یکی در دوره صفویه و بقیه در دوره قاجار شکل گرفته اند، هر کدام از لحاظ عملکردی خصوصیات ویژه ای دارند و نسبت به نقش عناصر غالب خود، جایگاه خاصی می گیرند، ویژگی مشترک آنها این است که بازار در همه مجموعه ها نه تنها پیوند دهنده اجزاء مجموعه است بلکه نقش مهمی را ایفا می نماید. کاربریهای تعیین شده برای عناصر مجموعه ها و کیفیتی که از فعالیت آنها انتظاری رفته، ویژگیهای فضایی را تعیین کرده است. فضای تقسیم نیز در هر کدام از مجموعه ها به تناسب کارکردی که در نظام کلی بازار داشته اند متفاوت است.

همانگونه که مجموعه نقش جهان، نگین پایتخت صفوی بود، مجموعه گنجعلی خان نیز در آن دوران این نقش را در

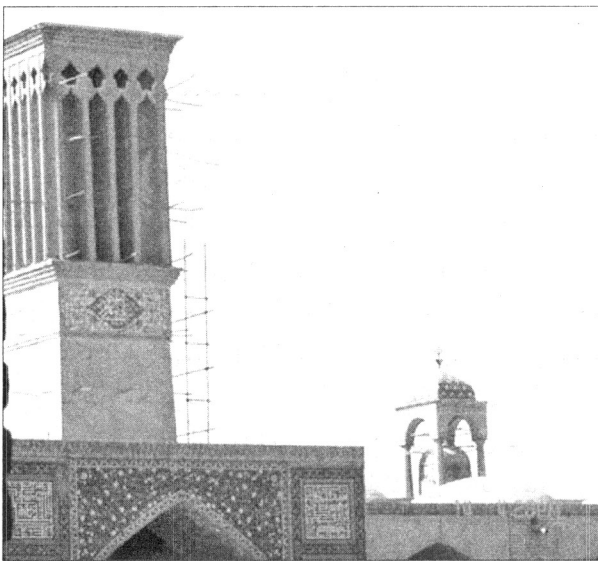
سقف و بخشی از تزیینات داخلی مسجد حاج آقا علی

با رنگ و مصالحی همسان با محیط ساخته شده، و با خطوط تویزه ها سیستم ساخت آنرا به نمایش می گذارد، از درون طرافت و جزئیات قابل توجهی را در معرفی نقاط برخوردبازار قدیم و جهت یابی آنها عیان می سازد، بادگیر خانه مدرس از مجموعه ابراهیم خان، از داخل میدان گنجعلی خان و خیابانها و گذرهای اطراف به خوبی خود را می نمایاند. همچنین سردر مدرسه ابراهیم خان از نشانه های بارز این مجموعه است. در مجموعه وکیل، بادگیر و برج ساعت کاروانسرا، عناصر مشخصی هستند که از فواصل دور دیده می شوند. گلدسته های سردر مسجد چهل ستون و سردر کاروانسرای آن نشانه هایی از مجموعه حاج آقا علی هستند که در حال حاضر از خیابان دکتر شریعتی و بازار حاج آقا علی رویت می شوند.

ارزش چون حمام وکیل را در خود دارد، ولی کارکرد تجاری با توجه به محل قرارگیری آن در مجموعه، مهم تر است. مکان تقسیم و ورود به عناصر مجموعه نیز از طریق راسته بازار است، به نحوی که ورودی حمام و کاروانسرا در این راسته قرار دارد. گشودگی مربع شکل و رو باز راسته بازار از نقاط عطف آن است ولی فضای تقسیم اصلی نیست.

در مجموعه حاج آقا علی که بازار آن به سمت محلات مسکونی سیر می کند، مسجد چهل ستون و در جوار آن مدرسه معصومیه عناصر شاخصی را تشکیل می دهند. در مجموعه نیز بیشترین فضا به مسجد اختصاص یافته است. اگر چه این مجموعه، به عنوان مجموعه ای فرهنگی، مذهبی شناخته می شود، ولی در زمان خود که کلیه عناصر آن فعال بوده، بازار و کاروانسرا نیز همپای اجزاء دیگر دارای ارزش بوده اند و در واقع مجموعه حاج آقا علی فضایی تجاری، فرهنگی در گذر اصلی شهر بوده است. بازارچه و جلوخان ورودی مسجد چهل ستون مکان ورود به عناصر مجموعه حاج آقا علی است. در جبهه مقابل ورودی مسجد، ورودی کاروانسرا و آب انبار قرار گرفته است. (۷)

ارتباط مجموعه ها با بافت شهر و نحوه دسترسی آنها با گذرهای قدیمی به شکلی است که احجام و فضاها از نمای بیرونی برخوردار نیستند. به جز عناصری که جنبه نماد و نشانه شهری را پیدا کرده اند، تمامی عناصر در دیدهای داخلی مجموعه ها خود را به نمایش می گذارند. نشانه ها و نمادهایی در مجموعه های مورد بررسی از گذرها و خیابانهای اطراف هویت مکانی آنها را مشخص می سازد. در میدان گنجعلی خان، سقف چهارسوق بزرگ و سردر کاروانسرا (مدرسه)، از مشخصه های اصلی می باشند. پوشش چهارسوق بزرگ بازار کرمان در زاویه ای از میدان گنجعلی خان، ضمن آنکه از بیرون

بادگیر مجموعه ابراهیم خان و برج ساعت کاروانسرای وکیل

سردر مسجد حاج آقا علی

منابع و ماخذ:

- ۱- ریچاردز، فرد _ سفرنامه ریچاردز _ بنگاه ترجمه و نشر کتاب _ ۱۳۴۴
- ۲- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم- مقاله کرمان از کتاب شهرهای ایران- جلد ۲- به کوشش محمد یوسف کیانی _ سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی- ۱۳۶۶
- ۳- تهیه کننده: مولف مقاله با استفاده از نقشه جهاد دانشگاهی دانشکده هنرهای زیبا- دانشگاه تهران
- ۴- نقشه های برداشت شده توسط پایگاه پژوهشی بافت تاریخی شهر کرمان- ۱۳۸۱
- ۵- ماخذ عکس هوایی سازمان نقشه برداری کشور
- ۶- وزیری کرمانی، احمد علی خان _ تاریخ کرمان (سالاریه) _ تصحیح و تحشیه: باستانی پاریزی _ شرکت سهامی کتابهای ایران- ۱۳۴۰
- ۷- رامین ارجمند کرمانی _ پایان نامه کارشناسی ارشد _ مجموعه فرهنگی بازار کرمان _ دانشگاه هنر _ ۱۳۷۸